

MÓDOSÍTÓSZÓK ÉS KÖTŐSZÓK TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI¹

Velcsov Mártonné

1. A szófajok egymással való érintkezése, a többszófa-júság, ill. szófajváltás mind a szinkron; mind a diakron nyelvvizsgálatnak jól ismert és a magyar nyelvben sok tekintetben kidolgozatlan² kérdései. E gazdag témakörből rég-óta foglalkoztat a módosítószók megközelítése, körülhatárolása és főként keletkezésüknek a körülményei.

A jelen ünnepi alkalomra azért választottam a kötőszók—módosítószók (esetleges határozószók) érintkezési problémáinak vázolását, mert tisztelt és szeretett ünnepel-tünk, Nyíri Antal az ehhez hasonló vizsgálatok számára is példát mutatott. Legyen szabad itt most csak Mondattörténeti jegyzetek (Népr. és Nytud. XV-XVI, 119-22) című tanulmányára utalnom³.

Induljunk ki a mai nyelvhasználatból!

2. Az írott nyelvben és az élőbeszédben egyaránt előfordul általában kötőszóként használatos szavakkal, hogy grammatikai értelemben sem tagmondatokat, sem mondatrésze-
ket nem kapcsolnak össze. A tartalmazó mondatok tartalmi önállósága ilyenkor csökkent mértékű, mindig feltételezi a

¹ Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szegedi Csoportjának 1982. márc. 10-én tartott ülésén.

² A nyelvi modalitás általános és magyar nyelvi vonatkozásaival legújabbán SZALAMIN EDIT (MNy. LXXIX, 000 ill. orosz nyelvű kéziratos kandidátusi dolgozatában) foglalkozik.

³ Azóta megjelent NYÍRI ANTALTÓL: Sur l'origine de la conjonction *ha 'si'* (Études Finno-Ougriennes XV, 247-51).

kontextus, a tágabb szövegekörnyezet, illetve szövegelmélet ismeretét. A bennük fellépő úgynevezett kötőszó szerepe éppen az erre szolgáló visszahivatkozó eszköz. Egyszerű és összetett mondatokban egyaránt előfordulhatnak, az utóbbiakban ilyenkor mindig az első tagmondatban találjuk őket. Az ilyen "kötőszók" fokozzák a szövegkohéziót, anaforikus szerepük kétségtelen.

2.1. Egyszerű mondatban: "Egyszer *azonban* rajtakapta hazugságon egyik barátja." (Germanus Gyula: Kelet varázsa 76); "A leggyakoribb *azonban* az önerőből való építés maradt." (Élet és Tudomány 1977. VI. 24, 776. l.); "A műemléki együttes *tehát* az emberi lét fokozatainak ... a jelképévé lett." (Charles de Tolnay: Michelangelo 86); "*Vagy* nézzük ezt a mondatot ..." (Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé 89); "*Bár* ki lát a jövőbe?" (Magyar Nemzet 1976. nov. 5, 6. l.)

2.2. Összetett mondatban: "Ha *ugyanis* az izotópok keverékét sikerül éppen olyan hullámhosszúságú fényt kibocsátó lézerrel besugározni, amely csak az egyik izotópot gerjeszti, míg a többieket meghagyja alapállapotukban, már lehetőség nyílik az izotópok szétválasztására" (Élet és Tudomány 1977. VI. 3, 687. l.); "*De* vajon elkerülhetetlen volt-e, hogy az 1520-as években sor kerüljön a török frontális támadására Magyarország ellen" (Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése 191); "*És* hányan maradnak választott szakmájukban azokból, akik kalandozás, rendbontás nélkül befejezik tanulmányaikat?" (Élet és Irodalom 1977. VI. 18, 16. l.); "*Bár* bizonyára nem válik kárunkra, ha bejárják a gyárat, sokféle embert és munkát megismernek." (Magyar Nemzet 1976. okt. 31, 7. l.)

2.3. A beszélt nyelvben, amely több lehetőséget ad a rögtönzésről, s kevésbé válogat a kifejezőeszközök között, még gyakrabban találkozunk ezzel az önállósultabb használattal, némileg azonban más szerepben. VIDRA KLÁRA (Mondategészek elhatárolása beszélt nyelvi környezetben: MNY. LXXII, 199)

hívja fel a figyelmet a következőkre: "... a beszéd folyamatában a kötőszó sokszor elveszti viszonyjelölő vagy összekapcsoló szerepét ... és kizárólag akusztikai megnyilvánulássá alakul át. Ebben az esetben a kötőszó kitöltő funkciót vesz föl, a beszélő időnyerésére szolgál, nyelviileg szervesen illeszkedik a mondatrészletek közé." Megjegyzés továbbá: "A ... beszédben gyakran előfordul, hogy más nyelvi elem (például határozószó: *majd, aztán*) kötőszó funkcióban szerepel." (i.m.: 200).

Ugyanazon beszédelemeknek többféle felhasználását mutatják mind a példák, mind az iménti, szakirodalomból való idézet. Az *írott* nyelvben a modalitás körébe tartozó, előzményekre visszautaló magyarázat, következtetés, ellentét, bizonytalanság, ráhagyás vagy ezekhez hasonló viszonyok kifejezésére szolgálnak sokszor a kötőszói szerepben megszokott nyelvi elemek, az élőbeszédben viszont a gondolatfűzéshez való időnyerést segíthetik elő. Az előbbi felhasználás esetében a közölt gondolatok szorosabb összefűzésének eszközei, az utóbbi — mintegy ennek ellentétéként — szerkezetlazító szerepben mutatja őket. Ebben az ellentétben a mai nyelvben is szüntelenül érvényesülő változás szemtanúi vagyunk; az ilyen jelenségekre vonatkozó megfigyelések hozzásegíthetnek egyrészt a változatos tartalmú modális beszédelemek kopulává válásának megfigyeléséhez, másrészt a kopulák modális eszközzé való visszaváltásához; ilyenkor a belőlük merevedett, már grammatikalizálódott eredeti tartalom mintegy újra életre kel. Ilyen változásra, vagyis lényegében ugyanazon szó többarcúságára hívja fel a figyelmet RÁCZ ENDRE (MMNy. 421; vö. még ÉrtSz. III, 240): "A kötőszó nélküli összetétel *hiába* módosítószava már-már megengedő kötőszóvá van fejlődőben: *Hiába* állsz az utamba, én minden akadályt elhárítok."

3. Az előzőekben vázlatosan bemutatott jelenség több elméleti kérdést is felvet, ezek részben történeti, részben leíró jellegűek. A történeti aspektus fő kérdése: kialakulásuk menete, elsősorban abból a szempontból, hogy magyarázatot kapjunk a nyelvi alakulatok többarcúságára. Leíró szempontú kérdések a következők: Milyen kapcsolat lehet kötőszók és módosítószók között? Hogyan lehet egzakt módon jellemezni, hogy ugyanaz a szó mikor határozószó, mikor módosítószó, mikor kötőszó? Van-e a mondat szerkezetébe beépülő módosítószó? Ha igen, alkot-e szószerkezetet azzal a mondatrészsel, amellyel tartalmi kapcsolatban áll? Hogyan lehet ilyen esetben elkülöníteni a határozószótól?

A fenti kéréseket többnyire érintik azok az alapvető munkák, amelyek a módosítószókkal vagy az ún. mondatszókkal foglalkoztak az elmúlt másfél évtized magyar szakirodalmában, mégis vannak még bőven tisztázandó részletek.

3.1. H. MOLNÁR ILONA (Módosítószók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben, NytudÉrt. 60) kidolgozta azokat az eljárásokat, amelyeknek a segítségével el lehet különíteni a módosítószókat a határozószóktól (i.m. 65—8). Másrészt létrejöttük legvalószínűbb módját is kikövetkezteti, bár nem tekinti feladatának a módosítószók történeti vizsgálatát. VINOGRADOVra hivatkozva a nemzetközi szakirodalomból, keletkezésüknek két forrását jelöli meg: "Egy részük határozóból, határozószóból lett módosító elemmé, másik részük önálló mondatból vagy főmondatból redukálódott úgynevezett bevezető szóvá, szókapcsolattá vagy mondattá, s legtöbbjük máig is megtartotta határozóragját, illetőleg mondat alakját ... A módosítószókon és szerkezeteken belül is szokás megkülönböztetni olyanokat, amelyek már teljesen elszakadtak eredeti szófajuktól és mondattani szerepüktől, s olyanokat, amelyek még eleven kapcsolatban állnak velük." (i.m. 23.) Az utóbbi esetben szerinte ellipszissel magyarázható a határozószó+módosítószó születése: "De vajon nem hibázunk-e, a-

mikor olyan szerkezetekkel is számolunk itt, amelyek a magyarban reálisan nem léteznek s valószínűleg soha nem is léteztek (mint pl. *tudvalevőleg van, hogy ...; érthetően van, hogy ...*)? Több példa is igazolja, hogy lényegében nem. Némely határozószónk történetében ugyanis ... a létigével vagy valamely mondást, állítást, vélekedést, ismeretet jelentő igével alkotott szerkezetből való eredet világosan kimutatható (pl. "*bizonynal tudom*", "*kétségkívül vagyok*", "*Nyilván vagyok*"). A határozószó keletkezését ilyen esetekben a fölérendelt ige elhagyásának tulajdoníthatjuk. — A fölérendelt tagnak a szerkezetekből való kimaradása, kihasználása lehet hát az a szintaktikai tényező, amely — történetileg és logikailag — a szóban forgó határozók viselkedését magyarázhatja. (i.m. 62) Némely példában azonban maga is erőltetettnek, mesterkéltnek tartja a feltételezett létige elhagyását, hiszen még olyan módosítószók esetében sem egyetlen lehetőség a szerepváltás kialakulására a létigés kapcsolatból való kiindulás, illetőleg a létige elhagyása, amelyeknek ilyen előfordulása ádatolható. Nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy határozói determinánsa nemcsak igének vagy igei származékszónak, hanem melléknévi szófajú szónak is lehet. Gyakran idézett példa *nyilván* módosítószónk — a fenti idézetben is szerepelt —; legutóbb D. MÁTAI MÁRIA (Rendszerkapcsolatok érvényesülése a magyar határozószók történetében: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről 41, Bp. 1981) vázolta határozószóvá válásának feltételezhető menetét, de az ő példái is mind igei állítmányok bővítményei. Előfordul azonban a *nyilván* melléknévi szófajú állítmány határozójaként is, pl. "*merth nyłwan fırtelmes az ollyan emb^F. Az ollyan ember kynek hıw haya hwłlo, nyłwan kopazz es tyzta.*" (JordK. 98).

Az ilyen szerepből pedig már csak egy lépés, hogy a deskriptív, valóságleíró funkciót háttérbe szorítsa a modális tartalom: 'Mennyire kopasz? Nyilván' (határozószó) + 'Nyilvánvalónak találok, hogy kopasz' (módosítószó, ahol a határozói szerepet háttérbe szorítja a bizonyosság modális jelentés-tartalma)⁴.

H. MOLNÁR ILONA (i.h.) szerint is elképzelhető létrejöttük más úton-módon is: "Lehetséges ugyan, hogy ilyen fejlemények létrejöttek más úton is. A fenti elképzelés azért kerül mégis előtérbe, mert, mint látni fogjuk, a fejlődésnek ez az útja a mai napig is tart: hasonló jelenségeket ma is nyelvéünk dinamizmusában is bőségesen megfigyelhetünk." (I.m. 62; az én kiemelésem.)⁵

3.2. KELEMEN JÓZSEF. (Mondatszók a magyar nyelvben Bp. 1970) a mondatok között mutatja be körültekintően a módosítószóként is használt, rendszerint több arcú nyelvi elemeket, kitér több szófajba is beletartozó jellegük illusztrálására. Létrejöttükkel kapcsolatban ő is gondol a mondatból való ere-

⁴ A módosítószóknak a határozószókkal összefüggő genetikus kapcsolatára ímént idézett szerzőnk maga is utal (D. MÁTAI MÁRIA: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben 7-8, Bp. 1971. ELTE NytudDolg. 2. sz.), de későbbi terveként említi ezeknek az összefüggéseknek a feltárását: "A határozószók nemcsak az igekötők és névutók szófaja felé fejlődtek tovább, hanem a kötőszók és módosítószók tekintélyes csoportja is határozószókból alakult, ill. alakul ki. Ebben a dolgozatban a határozószókból lett kötőszók és módosítószók kategóriáját nem szándékozom részletes vizsgálat tárgyává tenni (ezzel a két szófaji csoporttal munkám egy későbbi fázisában szeretnék foglalkozni, hiszen a témához szervesen kapcsolódik.)"

⁵ Hozzá kell fűznünk, hogy szerkezetkeveredésnek is tandi vagyunk ma az ilyen modális tartalmú fordulatokban, egyre gyakrabban halljuk nyilvános felszólalásokban, interjúkban például: *Sajnálatosan, hogy*, ehelyett: *Sajnálato, hogy*, ill. *Sajnálatosan alakult ...* stb. Ilyen, eredetileg hibás használatban végbemehet egy-egy névszóalakon ragszilárdulás. S ha a határozószókból alakult módosítószókról feltételezzük, hogy elmaradt a főlérendelt ige, nincs is lényegi különbség a kétféle kialakulási folyamat között.

deztetésre, szerinte is megindulhat magasabb szintről ilyen szerepváltozás a beszédben gyakran használt és modális jelentéstartalom kifejezésére alkalmas kifejezőeszközök körében. A Szenczitzől interjectionnak nevezett *ám, bár, ámbár, bátor, ám-bátor* szavakról írja (i.m. 37), hogy ezeket később a nyelvtanok kötőszónak mondják ugyan, "de nem lehetetlen, hogy a XVII. sz. elején még érezték tagmondat voltukat vagy tagmondatszerű használatukat."

3.3. SIMON GYÖRGYI (Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-fajtana és alaktana köréből 56. Bp. 1974.) rövid, markáns jellemzésben foglalja össze a módosítószók legszembetűnőbb sajátosságait, más szófajokhoz való relációjukra is kitér: "Más szófajokkal érintkezhet, pl. egyes kötőszókkal, indulatszókkal, néhány határozószóval vagy esetragos szóval. Ezekkel csak kettős, hármas szófajúságra léphet, nem kereszteződő és nem átmeneti szófajú." A határozószóktól néhány jellemző tulajdonságuk alapján el is különíti őket; bizonyára azért éppen ettől a szófajtól, mert a korábbi általános felfogás szerint ezek közé sorolták a módosítószókat. Szerinte: "A határozószó legtöbbször abszolút viszonyt fejez ki, a módosítószó mindig relatív viszonyt. A határozószó csak objektív lehet, a módosítószó mindig szubjektív." (Ezért nem helyeslem az igenlő és tagadó szóknak a módosítószók közé sorolását, mert ezek objektív jelentéstartalmúak, l. *Esik az eső. — Nem esik az eső.* Az utóbbiban nem szubjektív álláspontot fejez ki a tagadószó. — De v.ö. H. MOLNÁR I.: i.m. 27) — "A módosítószók egy része önmagában is állhat. Ezek éppúgy tagolatlan mondatok — folytatja SIMON GYÖRGYI —, mint az indulatszók, vagyis mondatok egyik is, másik is."

3.4. A módosítószók mai viselkedésére jellemző, hogy jelentésük kifejtését egy-egy főmondat behelyettesítésével végezhetjük el. Erre H. MOLNÁR ILONA (i.m., ill. DEME LÁSZLÓ A beszéd és a nyelv Bp. 1978. 95—6) példákat is alkot. DEME az alábbi mondat módosítószóit fejti ki, tagmondatokká oldva tar-

talmukat: "*Persze most talán* elkezdődhet végre a korcsolyaszezon." Kifejtve: "*Természetesnek tartom* (én, a beszélő), *hogy* most elkezdődhet a korcsolyaszezon, amit már nagyon várok (én, a beszélő); *csak* *hogy* nem vagyok még bizonyos benne én, a beszélő." (i.h.) Legújabban pedig SCHLACHTER érinti az általa "üres mondat"-nak nevezett kifejezések kérdését (v.ö. *Perioden mit leeren Hauptsätzen: Nemzetközi Magyar Nyelvész-kongresszus tézisei*, 83. l.). Ezek a mai nyelvhasználatban tapasztalható szabályosságok többnyire igazolhatók — nyelvi, nyelvtörténeti adatok birtokában. Csupán a hézagokat kell hipotetikus formákkal kitölteni; ilyenekre utal H. MOLNAR ILO-NÁNAK fentebb (3. pont) már idézett óvatos megállapítása.

4. A vizsgált jelenség többarcúságából fakadó problémákra mutat rá ugyancsak KELEMEN (i.m. 384): "Szubjektív állásfoglalást kifejező mondatzó és ugyanilyen szerépű módosítószó közt természetes átmenetek vannak, de határ megvonása nem könnyű. Az látszik célrevezetőnek, ha a mondatzó és a módosítószó értékét külön-külön meghatározzuk, s a kettő arányát figyelembe véve állapítjuk meg az átmeneteket." Minden bizonnyal mondatzókból alakultaknak tekinti a *bizony*, *talán*, *persze*, *vajon*, módosítószókat. Mind az említett példák, mind az általa mondatzókból fejlődött kötőszókként számon tartott *ám*, *bár*, *azaz*, *hanem*, *tudniillik*, *vagyis*, *jóllehet* kialakulásának menetét a történeti kutatás területére utalja; mindegyikükről megállapítja, hogy "a fejlődés menetének megrajzolásához nyelvtörténeti anyaggyűjtésre és elemzésre lenne szükség" (i.m. 384). A történeti vizsgálatok fontosságára — más összefüggések vizsgálatából kiindulva — már korábban felhívta a figyelmet BERRÁR JOLÁN (A magyar megengedő mondatok kialakulása, MNY. LII, 26-35).

4.1. Az imént említett példák mindegyike más-más úton jutott el mai szerepéhez; ezért mindegyikük története valóban külön-külön kifejtést kíván. Itt most a *bár* kialakulásához mutatunk be olyan előfordulásokat, amelyek rávilágítanak kötő-

szóvá válásának fontos fázisaira.

4.11. Az ÉrtSz. (I, 414) a *bár*²-nek kötőszói és határozószói szófaját különbözteti meg a mai magyar nyelvben, közismert azonban, hogy ez a mű a határozószók közé számítja a módosítószókat is, az utóbbi elnevezést nem is használja, így csak magából az értelmezésből lehet ezt a szerepet kihámozni. A következőket írja: "I.ksz. (megengedő értelmű m-ban) <A vele bevezetett m v. m-rész olyan okot, feltételt, lehetőséget tartalmaz, amelynek megléte ellenére a várt okozat ellenkezője következik be, a másik m-ban gyak. ellentétes ksz-val.>

"I. ... 1. Igaz, hogy ...; annak ellenére, hogy ...; noha, habár, ámbár...

2. /vál/ Még akkor is, ha ...; még ha ... is.
Mondjanak (bár) minden rosszat rá, nem hiszem el ... |A föld| mind a másé s bár az ő keze munkája nyomán is, mind csak másnak terem.

3. < V-mely közlés után utólag módosító v. megszorító értelmű m bevezetésére:> és mégis, de mégis. *Nem fog esni; (bár) 'hiszen' nem éppen lehetetlen.*

II. hsz

1. (nép) ...

2. <Óhajítás kifejezésében:> kívánatos volna, hogy ...; bárcsak, vajha.

3. (irod, elav)..."

Idézeteiből láthatjuk, hogy csak hátravetett helyzetben tekintti a *bár*-t módosítószónak (vö. I. pont. 3. ért.). De példái azt mutatják, hogy egyszerű és összetett mondatban egyaránt előfordulhat, és a kétféle használatban különbséget veszünk észre. Ha egyszerű mondatban, illetőleg mellérendelő összetett mondat valamely tagmondatában szerepel, és az igei állítmány feltételes módú, biztonsággal állíthatjuk, hogy szófaja: óhajt kifejező m ó d o s í t ó s z ó. Példák erre a mai magyar nyelvből: "*Bár* jóval hamarabb is hasonló importokat észlelt

volna az ember!" (Magyar Nemzet 1976. nov. 2, 3.1.); "De *bár* gyakrabban, másban is észlelné a fogyasztó a számológép-*importban* megnyilvánuló okosságot!" (uo.); "*Bár neked lett volna ennyi eszed ...*" (Jókai A: 4447, 20. 1968; az ilyen használatban tapasztalható hanglojtvésbeli különbségre hívja fel a figyelmet BERRÁR: MNy. LII, 35).

Véleményem szerint módosítószói szerepű az *értSz.* másodikként említett, választékosnak jelzett típusában is a *bár* használata, feltételes, ráhagyó-megengedő szubjektív-modális jelentéstartalommal. Itt — ugyanúgy, mint az imént illusztrált használatban — az igei állítmánynak meghatározott, e típusban: felszólító módú alakjával együtt jelzi a modális tartalmat, ehhez csatlakozik még a kötött szórend: "*Mondjanak bár...*" Ez a felszólító móddal való együttes jelentkezés igen réginek bizonyul.

4.12. Egyszerű mondatban kijelentő módú állítmánnyal az elgondolkodás + megengedés módosítószava, pl. : "Igen. *Bár* némely helyen le *van* már pattogozva." (Örkény I.: i.m. 234); "*Bár* a fák telepítésének a termelésre, a klímára is nagyon sok jó, de káros hatása is *van*." (Magyar Nemzet 1976. nov. 3, 5.1.) Ilyenkor érvényes az, amit a bevezetésben jeleztem, hogy a szövegkörnyezet, ill. előzmény nélkül nem teljes a közlés tartalma. Itt a legerősebb az érintkezés a ténylegesen anaforikus - kopulatív szereppel. Szünettel és hanglejtéssel is kiemelt, lazább szerkesztéssel van ilyenkor dolgunk, s ha kiiktatjuk e kísérőjelenségeket, eljutunk a fegyelmezetten felépített, formálisan is megengedőnek nevezett összetett mondatához, amelyben már kötőszó szerepű a vizsgált szó, szerepe már grammatikai rendeltetésű és kötöttségű.

Eze voltak a *bár* használatára jellemző típusok a mai köz- és irodalmi nyelvben. A magyar megengedő mondatok kialakulását tárgyaló tanulmányában BERRÁR JOLÁN (MNy. LII, 26-35) mutatott rá a leghihetőbb, leginkább igazolható és adatolható alapon a kötőszóvá válás fázisaira — több hason-

ló szerepű nyelvi elem vizsgálata közben. Ő sem lép ki azonban a mondat keretei közül, pedig az imént idézett példák is azt mutatják, hogy elsősorban a kontextusból fejthető meg a közlés igazi tartalma, a megengedő mozzanat tartalmi előzménye. Itt ugyanis csupán visszautalás van, ez modális szerepként evidenciát kifejező szubjektív modalitásként dominál; a beszédszünet is lazít, ez is az elgondolkodásnak kétségtelen jele. A beszédszünet jelentőségére azonban idézett cikkében (i.m. 30) — SLOTTYra hivatkozva (Zur theorie des nebensatzes. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1936. VI, 133-140) —, lapalji jegyzetben felhívja a figyelmet BERRÁR JOLÁN, hangsúlyozva, hogy "a mellékmondatok kifejező eszközei között ... jobban számba kell venni, mint általában teszik ... Én úgy érzem — írja továbbá —, hogy a megengedő mondatoknak ebben a csoportjában a beszédszünet éppúgy nagyobb a két mondat között, mint a mellérendelőknél. Ezt azonban meg a hanglejtést is eszközfonetikusainknak kellene megvizsgálniuk."

4.13. A *bár* kötőszóvá válását több jeles nyelvészünk igyekezett tisztázni. Létrejöttének menetét már SIMONYI (Kötőszók I, 215-20) fejtegette, az ő magyarázatára épül KLEMM (TörtMondt. 12, ill. 605-7) és BERRÁR (MTörtMondt. 171-73) fejlődésvázlata is. A TESz. (I, 242) ezek alapján a következőket írja róla: "*bár*²... J:A/ hsz. 1. 1521: 'legalább; wenigstens' ... 2. 1537: 'ám; wohlan' ... 3. 1561—4; 'bár-csak; wenn nur' ... B/ ksz. 1565: 'noha; obwohl' ... Magyar fejlemény: a korábbról adathozható *bátor*² határozószó rövidülése. Szófaji és jelentésfejlődése párhuzamos a *bátor*²-ével. Eredetileg ráhagyó határozószó volt, majd ráhagyást és óhajtást egyaránt kifejező mondatokban óhajtó jelentést is felvett. Megengedő mellékmondatokban vált kötőszóvá. Megjelenése és elterjedése lassan visszaszorította az eredetibb *bátor* alakot." — Megegyeznek tehát a vélemények abban, hogy a mai *bár* kötőszó (s tegyük hozzá: módosítószó) a *bátor* melléknév-

ből származik, jó ideig azonos alakú is vele, majd megrövidül, formája így elkülönül, s szóhasadás következik be közöttük. (Vé. GRÉTSY: A szóhasadás 177). Arra a kérdésre azonban, hogy ez a változás hogyan megy végbe, már nehezebb a válasz, mert kevés az átalakulást mutató történeti adat. Kétféle utat tartanak lehetségesnek: egyrészt a ragtalan határozói szerepből rövidüléssel való keletkezést (vö. SIMONYI, KLEMM és részben BERRÁR), másrészt mondatszói, azaz közbevetett tagmondati (főmondati) szerepből való modális eszközzé, illetőleg kötőszóvá süllyedését — erre következtethetünk KELEMEN JÓZSEF megjegyzéseiből. Kérdés, hogy az újabban előkerülő adatok melyik magyarázatot igazolják; esetleg mindkettőt valószínűsítik.

4.14. A jelenleg ismert nyelvelmékes adatok az alaki összefüggést a *bátor* és *bár* között kétségtelenné teszik, de kevés olyan van közöttük, amely éppen az átmeneti állapotot mutatná, mert vagy a melléknévi szófajból következő önálló jelzői, névszói állítmányi és határozói — azonban mindig *ragos* határozói — szerepre mutatnak példát, vagy már a megengedő kötőszói szerepre. Azt tudjuk, hogy a *bátor* (>*bár*) első bibliafordításunkban kötőszóként nem jelentkezik, jóllehet *-n* ragos határozóként — *bátoron* alakban — megtalálható a BécsiK.-ben kétszer, a MünchK.-ben szintén kétszer. Ilyen szerepű a PeerK. következő szövegrészében is: "deh zegel meg engemeth menden swksegemben | mykoron az en lelkem ky menendh az en testembol: hog en *batoron* yarolyak paradychomnak kapwara" (PeerK. 171-2.). A JordK. alábbi részlete látszólag már megengedő kötőszó, de a ráhagyó megengedést még az ige felszólító módjával együtt fejezi ki; Mózes III. könyvéből való az idézet: "Az barmok kózzól vala my hű kermeeth kóth felee valaztya es ordoyth, azokat ylyk eennetek. Vala my kedegh *bator ordoyczon*, de az hű kórmeet ket felee nem valaztya, azt nem kel eennótk, mint az lo, thewe es hozyaa hafonlatofok, mért az óndokok kózzee zamlaltathnak".

(JordK. 94). Latin megfelelője: "Omne quod habet divisam unguam, et ruminat in pecoribus, comedetis. Quidquid autem ruminat quidem, et habet unguam, sed non dividit eam, sicut camelus et caetera, non comedetis illud, et inter immunda reputabitis." (Liber Levitici, cap. XI, 3—4). Mint láthatjuk, a latin *ruminat quidem* JordK.-beli megfelelője a magyarban sajátos forma, az igemód és a szórend tekintetében is eltér a latintól, és természetesen adódó, már kész, megszokott belső nyelvi megoldásnak látszik⁶, a ráhagyás-megengedés kifejezője nemcsak a *bátor* modális tartalmú, ragtalan szó, hanem az igének a latintól független felszólító módja is. Hasonlót mutat a WinklK. is: "Akoron ember tekelletes mykor zeretetwel telyes A bizony zeretethnekwl, *bator* wala-ky tekelletefen *hyggen*, megef ad (!) heerek bodogfagra nem iwthhat" (WinklK. 357).

4.15. Újabb, értékes adatok kerültek elő az EMSzT.-ből. E mű (I, 572) 1568-ból már *bár* alakban idézi a szót, de itt is felszólító módú az ige: "monda szabo peter perellywnke, vgyan, es monda, Az azzony perellywnk *bar*, s monda szabo peter perellywnk *bar* en eleg pert adok ... neked". Ebben az idézetben az első *bár* határozói értékű: 'Pereljünk bátran!', a második viszont olyan szórendi helyzetben van, amelyben mind a megelőző, mind a következő igéhez tartozhat, vagyis értelme kétféle lehet: 1. 'Pereljünk bátran!' — ez a jelentés azonos az idézett részlet első adatával; 2. 'bár (= 'jól-lehet') én elég pert adok neked'. Ilyen szórendben, éppen

⁶ Megjegyzendő, hogy a JordK. szövegének fordítója általában nem szolgai fordító, de az is előfordul vele, hogy téved, itt is ezt tapasztaljuk, mert a *rumino* jelentése 'kérdezik', e helyett *ordojt* van a JordK.-ben. A *ruminat* korabeli, feltehetően elterjedt magyar fordítása: *kérőt rág*; ez Cal.-nál már szerepel, és a NySz. több vele alakult szót is adatom. Feltételezhetjük tehát, hogy a JordK.-ben szótvesztéssel van dolgunk. Vö. lat.: *rumino* v. *rumigo* = 'kérdezik' de: *ragio* = 'bög, ordít'; *rumor* = 'moraj'.

ilyenféle ismétlésekben mehetett leginkább végbe a kötőszóvá való átértékelődés. Láthattuk azt is, hogy a második esetben és értelmezésben kijelentő módú igéhez kerül, értődik át a *bár*.

Elevenebb ezzel szemben a határozócinak értékelhető funkció, ha fordított a szórend, így pl. a XVII. századi Iskolai jegyzetkönyv (kiadta Mészáros István: NytudÉrt. 90. sz., III. fejj. "Az olvasmányok") következő adatában: "Verj *bator*: de soha ollian botot nem talál, melliel toled el uz, csak ta-nicz." ('Jöllehet' jelentésben is megvan: i.m. 66.)

4.16. A romániai magyar irodalom nyelvében sok értékes archaizmus őrződött meg az archaikus erdélyi nyelvjárások hatására. Így Sütő Andrásnál megtaláljuk a *bár* szócskának olyan használatát, amely a határozószókkal rokonítja. Előfordul felszólító módú igével, annak determinánsaként értékelhető szerepben 'egy kevésbé > legalább' értelemben, emellett azonban a kívánság, óhaj módalis jelentésmozganata is világosan felismerhető benne. Ez utóbbi bizonyára az ige felszólító vagy feltételes módjából sugárzott bele a szó jelentéstartalmába. Felszólító módú igével: "...Anyámat, atyámat lángpalloşoddal az Édenből kiűzted ...; ez új helyen *bár tekints le* ránk enyhült pillantással ..." (Sütő András: Káin és Ábel, Három dráma 210, Bukarest 1982.) Feltételes módú ige mellett, *ha* szóval bevezetett hiányos szerkesztésű mondatban: "Ha Káin itt lenne *bár* ..." (i.m. 265)

Az alábbi részletek viszont azt mutatják, hogy nemcsak igei vonzáskörben jelenhet meg a vizsgált szó 'legalább' jelentésben: "Ábel: Káin hiányzik neked? Arabella: A fejtartása, Szikrája *bár* a bátorságának." (i.m. 272; ugyanígy még: 214; 265).

5. A idézett példák jól mutatják, hogy nem csupán egyetlen módon mehetett végbe a *bár* szónak kötőszóvá válása. Úgy látszik, hogy az ilyen mértékű, nagy területen észlelhető és az irodalmi nyelvbe is bekerülő, új nyelvi elemet létrehozó

grammatikalizálódás, lényegében rangvesztés, nyelvi degradálódás nem futhat egyetlen szálon: az ilyen változások több irányból kiindulva érnek azonos célba, jutnak ugyanarra az eredményre.

A változás módjai a következők lehetnek:

a/ A ragtalanul is határozóinak értékelhető mondatbeli szerep. Ilyenkor — igei alaptag esetén — az óhaj, ráhagyás, ill. feltételesség modalitástartalma az igéből sugárzott bele az erre alkalmas alapjelentésű *bátor* > *bár* szóba (vö. a 4.14. pont ide tartozó példáit).

b/ Névszó vonzaskörében az értelmező vagy ilyen szerepűnek is felfogható alkalmazás indukálhatta a változást, mégpedig olyan helyzetekben, amelyekben ragtalanul szerepelt a *bátor* melléknév (vö. pl. a XVII. századi Iskolai jegyzetkönyv idézett példáját). Főként határozatlan névmással együtt változott a ráhagyás, bizonytalanság modális kifejezőjévé (pl. a 4.14. pontban a JordK.-ből és a WinklK.-ből való részletek).

c/ A modális tartalom másodlagos szerepéből kiemelkedve állandó jellemzőjévé vált mind a *bátor*, mind a (gyakori előfordulás miatt is) megrövidült *bár* szócskának; összetett mondatban pedig grammatikai használatúvá merevedett: megengedő kötőszóvá vált, már kijelentő módú igealak társaságában is megengedő szerepű lett.

d/ Hozzásegítette ehhez a grammatikalizálódáshoz azoknak a szintén megengedő modális tartalmú kötőszóknak a szinonimarendszere, amelyek később összetételi elemként tartalmazzák a *bár* szőelemet (*ámbar, habár, bárha*), vagy ma ugyan hasonló szerepűek, de más-más előzményre mutatnak (*ugyan, holott, noha, jóllehet*; az idézett bibliarészletek későbbi megfelelőiben ezek találhatóak a *bátor* > *bár* helyén). Feltűnő, hogy az utóbbiak mellett kijelentő vagy feltételes módú az ige, felszólító módú alak nem fordul elő.

e/ Nemcsak szinonimáik rendszerébe tartoznak azonban bele az ilyen fajta nyelvi elemek, hanem saját szócsaládjuk

egésze is erősen érezteti hatását. Általában azt tapasztaljuk, hogy azok a nyelvi elemek grammatikalizálódnak, amelyeket gyakran használunk, illetőleg amelyeknek nagy számú származéka él a kialakulást megelőzően, nagy nyelvterületen. (Vö. pl. a *ho-* vagy a *mi-* névmástöböl alakult kötőszócsaládokat. Ezek eredeti szerepében is erős volt a modalitás, hiszen a tudásvágy, az érdeklődés — amelynek primér nyelvi megjelentője a kérdőnévmás minden nyelvben — alapvető intellektuális érzelem.)

A *bátor* > *bár* szó is gazdag szócsalád tagja; a NySz. a következő származékokat tartja számon (zömük már a kódexekből adatható):

bátorít	megbátorodik	megbátorodik	bátortalan
megbátorít	bátorkodás	bátorság	megbátortalanít
bátorítás	bátorkodtat	bátorságos	bátortalanság
bátorkodik	bátorodik	bátorságosul	bátorul
elbátorkodik	elbátorodik	bátorságtalan	megbátorul

Szólások és közmondások is bőven alakultak vele.

6. A bemutatott fejlődésvázlat után még nyilvánvalóbb, milyen nagy szükség van az adatok feltárására és a szövegösszefüggések figyelembe vételére, más szóval történeti szöveg-tani munkálatokra. Legyen szabad ezzel kapcsolatban HERMAN JÓZSEFnek (MNY. LXXVIII, 5) Szociolingvisztika és nyelvtörténet című tanulmánya alábbi sorait idéznem: "... feltehető a kérdés, hogy tulajdonképpen mi az, ami a nyelvi változásban magyarázni kell. Kézenfekvőnek látszik minden nyelvi változás esetén három magyarázatra szoruló mozzanatot megkülönböztetni: a/ magyarázni kell a változás puszta tényét, azt, hogy a változás bekövetkezett; — b/ magyarázni kell a változás mibenlétét (melyik elem mivé változik, milyen egyéb változásokat von maga után stb.); — c/ magyarázni kell a változás nyelven belüli elterjedését, általánosulását vagy elakadását, a változás "útját" a közösség nyelvhasználatában. A kérdés ezután az, hogy a magyarázat lehetősége hogyan oszlik meg e há-

rom részfeladat között, mi az, amit kielégítő kauzális megközelítéssel, legalább intuitíve meggyőzően tudunk magyarázni, s mi az, amihez a rendelkezésre álló magyarázati lehetőségek nem elégségesek."

Végső konkluzióját is érvényesnek tarthatjuk nemcsak a romanisztikában, hanem a hungarológiaiában is: "... legfontosabb feladat még mindig az adekvát, összefüggő feltárás önmagában is alkotó munkája." (i.m. 8).

SPRACHGESCHICHTLICHE ZUSAMMENHÄNGE ZWISCHEN
MODALITÄTSPARTIKELN UND KONJUNKTIONEN

Velcsov Mártonné

Die Verfasserin untersucht in ihrer Studie die genetischen Zusammenhänge, die zwischen Adverbien, Modalitätspartikeln und Konjunktionen bestehen, wobei auch die Fragen behandelt werden, die sich aus deskriptiver Sicht ergeben. Diese Fragen sind: Was für eine Verbindung kann zwischen Konjunktionen und Modalitätspartikeln bestehen? Gibt es Modalitätspartikel, die sich in den Satzbau einfügen? Wie können sie in solchen Fällen von den Adverbien unterschieden werden?

Aus sprachgeschichtlichem Aspekt ist die Hauptfrage die nach dem Werdegang der betr. Wörter.

Nach der Fragestellung gibt die Studie einen Überblick über die Fachliteratur zu diesem Thema und faßt dann die Entstehung der Konjunktion bzw des Modalitätspartikels *bár* zusammen, indem die von der Fachliteratur bislang in Betracht gezogenen Fälle durch neue Angaben ergänzt werden, die aus dem Aspekt des sprachgeschichtlichen Zusammenhanges für das Wort *bár* < *bátor* als Konjunktion, Adverb und als Adjektiv von Belang sind.